

Het sultanaat Ternate en de Republiek, 1599-1612

Dr. Chris de Jong

Elders¹ is bekeken hoe het de Spanjaarden en Portugezen in de Molukken in de 16de eeuw verging. De conclusie was dat met name de Portugezen het slachtoffer zijn geworden van hun wreedheid en gewelddadig gedrag tegenover de eilandbevolking en hun mateloze bemoeizucht met haar interne aangelegenheden. Brak voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden omstreeks 1600 in meerdere opzichten een nieuwe tijd aan, voor maritiem Zuidoost-Azië betekenden deze jaren aanvankelijk weinig meer dan een wisseling van militaire en politieke allianties en handelscontacten. De Europese expansie in Azië is reeds verschillende malen beschreven, men zie het werk van bijvoorbeeld Scammell, Van Goor, Andaya, Chaudhuri en Braudel, doch dat gebeurde meestal in brede penseelstreken. Dit laat ruimte voor een korte bespreking van klein maar niet onbelangrijk onderdeel van deze expansie: de contracten tussen de Republiek en het sultanaat Ternate en zijn vazallen.

1. Inleiding

Hoewel niet alle moderne historici de geschiedenis van de expansie van de Republiek in Zuidoost-Azië voldoende evenwichtig behandelen,² is die toch te vaak adequaat beschreven om hier herhaald te hoeven worden. Hier kan derhalve volstaan worden met de mededeling dat negen kooplieden, ervan overtuigd dat de hegemonie der Portugezen in Azië tot het verleden behoorde of op zijn minst gemakkelijk te doorbreken was, als eersten de handen ineensloegen, een handelscompagnie op richtten – de Compagnie van Verre (1594-1598) – en vier schepen onder Cornelis Houtman naar de Oost zonden. Die landden in juni 1596 in Bantam, een grote en belangrijke havenstad op de noordkust van West-Java, die dienst deed als stapelplaats van de meest uiteenlopende goederen als specerijen, “medicinale drogouen”, parels, edelstenen en “veelderley ontallicke andere vreemde frayicheden”.³

Hoewel sommige inlandse hoofden en machthebbers aanvankelijk aarzelden om de Nederlanders tot hun gebied toe te laten en zich soms door de Portugezen tegen hen lieten gebruiken, hebben de meeste de Portugese deconfiture in de tweede helft van de 16de eeuw verwelkomd, zo niet bevorderd, en het ontstane machtsvacuüm aangegrepen om, al of niet via allianties met Nederlandse en Engelse handelaars en vrijbuiters, hun positie te verstevigen en hun handelsactiviteiten uit te breiden. Prominent onder hen, maar zeker niet de enigen, waren de hoofden van Makassar op Zuid-Celebes, Ternate, Ambon en Ceram in de Grote Oost, Aceh in Noord-Sumatra, Bantam in West-Java en Tuban, Gresik (Grissee) en Jortan (of Joartan, Joartam) in Oost-Java. Een Fransman die in 1609 Bantam bezocht, merkte over de Nederlanders in de stad op dat “le Roy les affectionne, & le peuple les aime”.⁴ Hoewel er soms wat strubbelingen waren, betekende de aanwezigheid van de Engelsen en Nederlanders meestal uitstekende handel: volgens een bron werden alleen al in het jaar 1603 via Bantam door beide naties gezamenlijk in totaal 50.000 zakken peper naar Europa uitgevoerd, wat voor de lokale machthebbers en de tussenhandel een forse bron van inkomsten betekende.⁵

1 Zie “De Molukken als Spaans-Portugees slagveld, 1500-1600” elders op deze website.

2 Scammell, *The World Encompassed*, hfdst. 7, verradt onverwacht een sterk anti-Nederlandse vooringenomenheid.

3 “Journael ofte dach-register vande Voyagie”, 12.

4 *Voyage de François Pyrard, de Laval*, II, 172.

5 “Historische Verhael”, 69. Voor de betrouwbaarheid van de compilatie waarin dit stuk is opgenomen (*Begin ende voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie*, zie literatuuropgave), zie Morree, *Dodo's*, 59-62.

A Collection of Voyages and Travels, II, 292.

Hoewel genoemde havens een belangrijke rol speelden in de uitvoer van specerijen van de Molukken, Ambon en Banda, liep niet alle export van de Grote Oost via Java en Sumatra. Een deel ging via Majoe (Mayu; Mineau, Meau), een klein kruidnagleiland halverwege de Molukken en Noord-Celebes. Behalve dat Ternate er zijn prauwen liet bouwen, werden er allerhande goederen uit Oost- en Zuidoost-Azië (Johor, Patani, Japan, de Filippijnen, Cochinchina, Cambodja, Siam, China) geruild tegen parels, specerijen, paradijvogels, zeekomkommers, vogelnestjes en andere lekkernijen.

2. De eerste contacten met de Molukken

2.1. W. van Warwijck 22/5-19/8/1599 en J.C. van Neck, 2/6 - 31/7/1601

Toen het nieuws van de aankomst van de eerste Nederlanders op Java en Ambon de Molukken bereikte, nodigde sultan Saidi Berkat (1584-1606, 1628) van Ternate hen uit zijn eiland een bezoek te brengen. Dat gebeurde en in mei 1599 bezochten twee Nederlandse schepen, de *Amsterdam* en de *Utrecht*, onder admiraal Van Warwijck het afgelegen sultanaat, na eerst op Ambon kruidnagelen te hebben ingenomen en er, samen met een aantal Javanen en Ternatanen, een aanval van de Portugezen op een dorp in Hitu te hebben afgeslagen. Bij aankomst op Ternate bleek de sultan juist met een oorlogsvloot naar Makian te zijn vertrokken, een der Molukse eilanden ten zuiden van Ternate. De Portugezen

op Tidore hadden wegens de rijke kruidnagelooften hun oog op dat eiland laten vallen en daarbij steun gevonden bij een deel van de bevolking. Hoewel het geruime tijd duurde voordat de Nederlanders op Ternate kruidnagelen konden laden (130 baar), werden tijdens dit bezoek de eerste stenen van het nieuwe Nederlandse handelsimperium in de Molukken gelegd.⁶

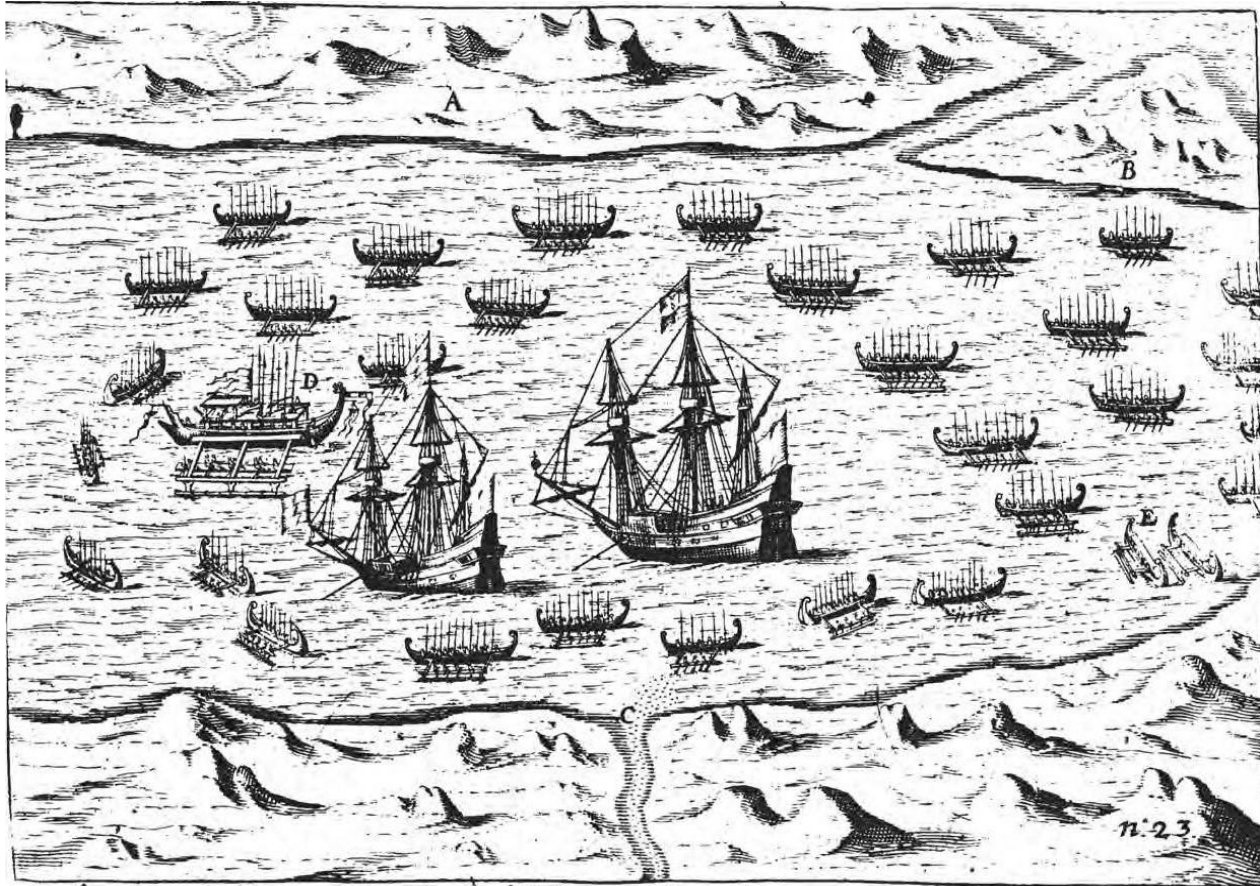
Het feit dat Van Warwijck en na hem Van Neck, die twee jaar later naar Ternate kwam, er belang bij hadden om in hun rapporten aan hun financiers, investeerders en opdrachtgevers in de Republiek het resultaat van hun kostbare en gevaarlijke expedities in een zo gunstig mogelijk daglicht te plaatsen, neemt niet weg dat het resultaat van Van Neck's bezoek, dat in juni en juli 1601 plaatsvond, niets te wensen overliet. Het was voorbereid door de commies Franck van der Does, de eerste Nederlandse factor of opperkoopman in de Molukken, die in 1599 op uitnodiging van de sultan met vijf andere bemanningsleden op Ternate was achtergebleven.⁷

Van Neck's bezoek verliep langs dezelfde lijnen als de ontvangst van de Spanjaarden op Tidore door sultan Al-Mansur in 1521. Het was een gebeurtenis van grote strategische en politieke betekenis, zowel voor de Nederlanders als voor de Ternatanen, en resulteerde in de bevestiging van een handels-politieke alliantie tussen een Europese en een Molukse natie; daarnaast luidde het de definitieve ondergang in van de Portugese invloedssfeer in dat deel van de Indische archipel. Zoals in 1511 de basis was gelegd voor de toekomstige betrekkingen tussen de Portugezen en de Ternatanen en in 1521 voor die tussen de Spanjaarden en de Tidorezen, zo gebeurde dat in 1599/1601 ten aanzien van de relatie tussen de Republiek en Ternate. Wegens de "onversoenlijke" haat van de Ternatanen jegens de Portugezen en de voortdurende dreiging die van de Spanjaarden in Manilla uitging, waren beide partners tot elkaar veroordeeld, waarna het verdrag tussen beide van mei 1607 weinig meer dan een formaliteit was, zij het wel een noodzakelijke.

Brak voor de Republiek (en voor Noordwest-Europa in het algemeen) omstreeks 1600 een tijd van expansie, welvaart en nieuwe horizons aan, die voor een cesuur in de nationale geschiedschrijving zorgde, voor de Molukken betekenden deze jaren aanvankelijk niet meer dan een (gewelddadige) wisseling van overzeese bondgenoten en handelspartners. Deze wisseling reflecteerde de veranderingen in Europa, waar het zwaartepunt van politiek, handel en economie al geruime tijd bezig was te verschuiven van de Middellandse Zee naar de Noordzee.

6 "Waerachtigh verhael --- 1598", 26-27; *Historische beschrijving der reizen*, deel XII, 84-88; Keuning, *De Tweede Schipvaart der Nederlanders*, 67. Vgl. Keuning, *De Tweede Schipvaart der Nederlanders*, 73, en "Waerachtigh verhael --- 1598", 28, waar wordt meegedeeld dat Ternate en Tidore jaarlijks elk 1000 baar (van 600 Amst. pond) kruidnagelen voortbrachten, Bacan (Makian?) 2000 en Motir 600 tot 700.

7 Keuning, *De Tweede Schipvaart der Nederlanders*, 73.

De *Utrecht* en de *Amsterdam* voor Ternate, 1599. A = Ternate; B = Maitara (Miterrra); C = Tidore; D = kora-kora van de sultan van Ternate, uit: “Waerachtigh verhael — — 1598”, tussen 30 en 31 (blikrichting is zuidoost-noordwest).

2.2. Voorzichtige toenadering

Van Warwijck’s bezoek aan Ternate (mei-aug. 1599), het eerste van een Nederlander ooit, werd aanvankelijk gekenmerkt door angst en argwaan aan beide zijden. Het heeft ruim twee maanden geduurd voordat de sultan aan boord van de *Amsterdam* kwam.⁸ Tot dan toe stemde hij er slechts in toe Van Warwijck aan boord van zijn prauw ontvangen, waarbij een imposante vloot van zwaarbewapende kora-kora’s deze ontmoetingen bewaakte.⁹ Toen de sultan, wiens grootvader sultan Hairun Jamilu door de Portugezen “in stucken ghehouden, ghesouten ende soo naer Malacca ghevoert” was, hoorde dat de Spanjaarden de moord op de Prins van Oranje op hun geweten hadden (1584), was het ijs gebroken, waarna hij “teghen de onsen soo ghemeensaem was”.¹⁰ Hij bekeek de schepen van boven tot onder, liet kanonnen afvuren, bestudeerde zeekaarten, kompassen en andere nautische hulpmiddelen, wilde

8 Keuning, *De Tweede Schipvaart der Nederlanders*, 72.

9 “Waerachtigh verhael — — 1598”, 27.

10 “Waerachtigh verhael — — 1598”, 33, 41.

de blaasbalg van de scheepskok hebben, en toonde grote belangstelling voor Van Linschoten's *Itinerario* dat hij zich aan boord van de *Utrecht* liet uitleggen.¹¹

Tijdens het bezoek van Van Neck twee jaar later kwam de sultan op de dag van aankomst aan boord van het admiraalsschip (2 juni 1601) en daarna kwam hij meerdere keren. Telkens werd hij met alle égarde ontvangen: "De Koningh met sijn gantschen Adel was seer heerlijk ende triumphant gheseten, naer 's landts maniere".¹² Hij en zijn zoon en opvolger Kaicili [of Kitchil = klein, vgl. Mal./Indon. *kecil*] Mudafar, die in 1606 aan de macht kwam,¹³ waren voor de gelegenheid gekleed in kostbare zijde en droegen een gouden ketting om de hals. De sultan nam welwillend de aanbevelingsbrieven van Maurits van Oranje (1567-1625), de stadhouder en legeraanvoerder van de Republiek, in ontvangst, die gesteld waren in het Portugees en het Arabisch.¹⁴

2.3. Portugese reactie

Gealarmeerd probeerden de Portugezen op Tidore de Ternataanse sultan ervan te overtuigen dat de Nederlanders totaal verdorven waren en "een volck waren die niet anders en sochten als den Koningh uyt sijn land te verdrijven, ende noch wet noch religie en hadden, soo dat de Soon by de Moeder sliep en de Suster by de Broeder, jae Mannen met Mannen Sodomie bedreven ende meer andere grouwelen".¹⁵

Dit was een beproefde handelwijze van de Portugezen – die overigens niet alleen zij maar ook anderen toepasten – en hoewel het niet uitgesloten is dat er een kern van waarheid in zat, schonk de sultan er slechts in zoverre aandacht aan, dat hij Van Neck aanspoorde dat ze de Portugezen "eens besoecken soudent", oftewel slag met hen zouden leveren. Die ging hier graag op in, te meer toen hij zag dat er onder de vier Portugese schepen die voor Tidore voor anker lagen, een "Straet Magaliaens-vaerder van Rotterdam" was, die door hen gekaapt en in gebruik genomen was. Van Neck viel aan, maar de strijd eindigde onbeslist.¹⁶

Tijdens dit bezoek viel de Nederlanders een grote eer te beurt: "een vaendel Hollanders in al haer volle gheweer met pijpen en trommels" zette actief luister bij aan de huwelijksvoltrekking van een dochter van de havenmeester (*shahbandar*) van Ternate, een der hoogste functionarissen van het sultanaat, een groots en kostbaar feest dat meerdere dagen duurde.¹⁷ Even hoopte de sultan dat zijn nieuwe vrienden zouden blijven totdat vice-admiraal van Van Neck's vloot, Van Warwijck, op Ternate zou zijn aangekomen, om dan gezamenlijk de Portugezen nog eens te lijf te gaan, maar dat gebeurde niet. Na uitvoerige festiviteiten, waaronder een uitgebreide maaltijd voor de bemanningen van beide schepen en de eilandbevolking en een spiegelgevecht door Ternataanse krijgers, lichtte Van Neck op 31 juli 1601 het anker. Een nieuwe factor, Jan Pietersz., nam de plaats in van Franck van der Does.¹⁸

11 "Waerachtigh verhael – – – 1598", 33; Keuning, *De Tweede Schipvaart der Nederlanders*, 73.

12 Roelofsz, "Kort ende waerachtigh verhael", 6.

13 Mudafar (*1595, †16/6/1627) werd opgevolgd door Hamzah (*1627, †1648). De schrijfwijze van de namen van de Ternataanse en andere vorsten is ontleend aan een (door de auteur ter beschikking gesteld, waarvoor dank) ongepubliceerd ms. van Hans Hägerdal.

14 Roelofsz, "Kort ende waerachtigh verhael", 6.

15 Roelofsz, "Kort ende waerachtigh verhael", 6.

16 Roelofsz, "Kort ende waerachtigh verhael", 7.

17 Roelofsz, "Kort ende waerachtigh verhael", 7-8.

18 Roelofsz, "Kort ende waerachtigh verhael", 8.

2.4. De Mendosa's armada

Op Van Neck's reis volgden andere bezoeken aan Ternate waaronder dat van Wolfert Harmensz. in februari en maart 1602. Harmensz. maakte met vijf schepen een reis naar Oost-Indië, die hem via Palembang op Sumatra naar Bantam bracht. Bij aankomst voor Bantam, eind 1601, slaagde hij erin een veel grotere Portugese armada met 800 soldaten aan boord onder de "schrik van 't Oosten", admiraal Don Andrea Furtado de Mendosa, die de haven blokkeerde, deels te vernietigen, deels uiteen te jagen.¹⁹ De Mendosa vluchtte naar Ambon, waar hij met grof geweld zowel het Portugese gezag als zijn eigen gehavende reputatie probeerde te herstellen. Op Ternate bracht Harmensz. de sultan op de hoogte van het heuglijke feit dat de Portugezen niet in hun opzet waren geslaagd om de Nederlanders het handeldrijven op Bantam te beletten, doch integendeel een zware, hoewel geen definitieve slag was toegebracht – in 1602 en (voor het laatst) in 1603 verscheen De Mendosa weer met een vloot in de Molukse wateren en voor Ambon. Bij Makian nam Harmensz. een met rijst, wijn, olie, porselein en zijde geladen Portugees schip. Zich geheel aanpassend aan de lokale gewoonte, werd de buit gebruikt om de kruidnagelen te betalen.²⁰

Behalve sago en vruchten brachten de Molukken weinig eetbaars voort. Doordat door de voortdurende staat van oorlog met de Portugezen, de dreiging die van de Spanjaarden in Manilla uitging en de beperkingen die de Compagnie aan de inheemse prauwvaarders oplegde de regelmatige aanvoer van rijst, zijden en katoenen stoffen, wapens en andere benodigdheden in het gedrang kwam, heerste er soms schaarste. Als gevolg hiervan kregen de Ternatanen de indruk dat de Nederlanders maar weinig belangstelling voor hen hadden, ook al omdat de bouw van verschillende versterkingen en forten niet wilde vlotten. Maar de Nederlanders konden zich niet permitteren de Molukken te negeren, aangezien de Engelsen niet alleen Tidore, waar de Portugese bezetting uit 600 mannen, vrouwen en kinderen bestond, met levensmiddelen en wapens bevoorraadden, maar zelfs een factorij op Ternate probeerden te openen (1605).²¹ Om de ergste nood op Ternate te lenigen kreeg zo nu en dan een Compagnieschip de opdracht Makassar, Bali of Bima aan te doen om de benodigde goederen in te nemen en "sijn Reyse naer Ternaten te vervorderen, om 't selvige niet gants al[s] onbesocht ende als vergeten te laten".²²

2.5. Johor (Jor) en Patani (Patana) boven Ternate

De welgezindheid en plooibaarheid van de sultan van Ternate jegens de Nederlanders werden gestimuleerd toen hem verteld werd dat zijn eiland voor de Compagnie (opgericht in 1602) wegens zijn kruidnagelen weliswaar interessant maar in een groter verband minder van belang was. Voor de opbouw van een handelsimperium in Azië en de strijd tegen de Iberianen werd meer verwacht van de allianties met de vorsten van Patani, "een sterck onwinbaer Landt",²³ en Johor, beide op het Maleisische schiereiland (aangegaan in resp. 1601 en 1606), dan van een bondgenootschap met de sultan van een klein en afgelegen eiland, wiens specerijen, zo werd hem voorgehouden, ook op Java overvloedig te krijgen waren. Waar

19 "Historische Verhael", 16; vgl. Morree, *Dodo's*, 160-165.

20 "Historische Verhael", 21-22.

21 *Historische beschrijving der reizen*, deel XII, 311; Salmon, *Modern History*, I, 124.

22 Uit de instructie van Van Warwijck aan Frans Wittert (1603), in *Historische beschrijving der reizen*, deel XII, 250; vgl. "Historische Verhael", 71.

23 *Wonderlijck Voyagie*, 50.

het naast Malakka gelegen Johor de Straat van Sincapura (Singapore) controleerde en, net als Patani, een belangrijke aanloophaven was op de route naar Oost-Azië, was Ternate als tussenstation voor de vaart op China en Japan minder geschikt, daar die door gevaarlijke Spaanse wateren voerde.

2.6. Religie, tucht en politiek

Ter bestrijding van de gevaren van de alomtegenwoordige oosterse verzoeking, heersten onder het Compagniesvolk, zowel aan boord van de schepen als in de forten en entrepots, de tucht en discipline van het calvinisme. Hoewel op het gedrag van individuele Compagniesdienaren en bemanningen veel viel aan te merken, deels omdat het niet bepaald de crème van de natie was die zich tot de tropen aange-trokken voelde – men sprak niet voor niets over Oost-Indië als de cloaca van Nederland –, was de calvinistische moraal van een geheel andere orde dan de Rooms-Katholieke. Sultan Saidi Berkat, een devoot en plichtsgetrouw islamiet, had in dat opzicht een gunstige indruk van de Hollanders. Hij liet dat blijken tijdens een van zijn bezoeken aan boord van de *Amsterdam*, een van de twee schepen van Van Neck die voor Ternate voor anker lagen, dat op 3 juni 1601 plaatsvond:

Den 3. dito wesende Sondagh, met dat sy op 't schip Amsterdam in 't eerste ghebedt waren, eer dat de vermaninghe begon, is de Coningh met sijn Hovelingen heel stil aen boord gekomen, ende siende dat sy doende waren in haren Godsdienst, is met sijn Adel voor 't verdeck blijven staen. De Provoost van 't schip stondt met sijn stock van justitie buyten 't verdeck by den Coningh, om toe te sien datter niemant van sijn dienaers en soude omlaegh lopen. De Coningh siende dat hy niet mede en knielde, heeft hem ghewesen, hy soude mede op sijn knyen vallen, als d'andere, ende alsoo hy seyde daer ghestelt te wesen om toe te sien dat des Conincx volck geen schade en dede, heeft de Coningh den stock van hem gheescht, hem wijsende dat hy knielen soude, hy wilde selve toe sien op sijn volck. Dit heeft de Provoost ghedaen, ende de Coningh is selve soo langhe Provoost gheweest in sijn stede, tot dat de vermaninghe ende de ghebeden altemael ghedaen waren, aenloopende omtrent anderhalf uyre. Daer nae by den Admirael ende ander Officieren feestelijck ontfanghen zijnde, heeft gheseyt dat hy seer verwondert was in de goede ordonnantie die hy nu selve ghesien hadde dat sy hielden in haren Godts-dienst, heel contrarie dan hem van de Portugesen was aenghedient.²⁴

Sultan Saidi Berkat van Ternate dacht strategisch, zijn beleid ten aanzien van de godsdienst diende politieke doeleinden en omgekeerd, zowel op Ternate zelf als daarbuiten. Hij zwaaide de scepter over een groot eilandenrijk, dat zich uitstreckte van noordelijk Halmahera tot aan Buru, westelijk Ceram en Hitu op Ambon en tientallen eilanden omvatte, terwijl zijn invloed of macht merkbaar was – en zijn gezag, als het lokale hoofden zo uitkwam, erkend werd – op verder weg gelegen eilanden en kusten als Buton, de Sula-eilanden, Sangir, Mindanao, Celebes, Timor en op eilanden voor de kust van Nieuw-Guinea. Alleen Bacan en een aantal dorpen op Halmahera, Nieuw-Guinea en Oost-Ceram, die de opperhoogheid van aartsrivaal Tidore erkenden of, als het hen uitkwam, dat sultanaat in zijn strijd tegen Ternate steunden, wisten zich hieraan te onttrekken, zij het soms met moeite.²⁵

24 Roelofsz, “Kort ende waerachtigh verhael”, 6.

25 Op de rol die gespeeld werd door het feit dat de Tidorezen tot de *ulisiwa* (negenbonders) behoorden, en de Ternatanen tot de *ulilima* (vijfbonders) wordt hier niet ingegaan. Zie hiervoor Chris F. van Fraassen, “Dynamiek in een gespleten wereld”, in: *Een vakkraacht in het Koninkrijk. Kerk- en zendingshistorische opstellen*. Onder redactie van dr. Chr.G.F. de Jong. (Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2005) 54-66.

Sultan Saidi Berkat richtte zich op het bewaren van de integriteit en eventueel de uitbreiding van zijn imperium, waarbij hij niet terugschrok voor ontvoering, moord en doodslag. Dat voor hem de godsdienst een ernstige zaak was, ook als die niet de zijne was, betekende niet dat hij waardering had voor het calvinisme van de Hollanders. Doch het niet hebben van een godsdienst of het lichten van de hand met godsdienstige regels en voorschriften, zoals hij bij de Portugezen op grote schaal gezien had, achtte hij een veel groter euvel dan het aanhangen van een andere godsdienst dan de zijne. Een betrouwbare handelspartner en bondgenoot hield zich stipt aan de voorschriften van zijn godsdienst, welke die ook was. Wie dat niet deed, was in zijn ogen niet betrouwbaar.

De Ternataanse elite was al meer dan een eeuw islamitisch. Dat er onder zijn eigen vazallen, horigen en onderdanen christenen waren, kon Saidi Berkat niet toestaan, te meer niet wegens de aanwezigheid van Rooms-Katholieke missionarissen in de Molukken. Saidi Berkat mocht de Nederlanders dan verzocht hebben naar Ternate te komen, het makke schaap dat die misschien in hem hadden gehoopt aan te treffen was hij niet. Hij was niet van plan de fouten van zijn voorgangers Abu Leis (1500-1521) en Hairun Jamilu (1535-1570) te herhalen en de vreemdelingen op zijn eiland hun gang te laten gaan. In mei 1605, drie maanden na de verdrijving van de Portugezen van Ambon, opende Saidi Berkat met hulp van troepen van Huamual (of: Hoamoal, West-Ceram) de jacht op de inlandse christenen, zoals zijn vader sultan Baab Ullah (1570-1583) 30 jaar eerder gedaan had, wat hun dood, slavernij of verdrijving tot gevolg had. Onder de gedoden (hij werd vergiftigd) bevond zich de vorst van Bacan, Bayansirullah (ca. 1558-1578/79), wiens (Portugese) doopnaam Dom João was. Aangevuld met de vernietiging van versterkingen op Buru, Noord- en Zuid-Ceram en elders, die al eerder had plaatsgevonden, hoopte hij zo de laatste resten van de Portugese nachtmerrie uit te wissen. Saidi Berkat was bovendien bang dat de aanwezigheid van christenen onder zijn onderdanen en vazallen door de Compagnie aangegrepen zou kunnen worden hun woongebieden als haar territorium te beschouwen of zich op zijn minst hun belangen de hare te maken. Maar waren er geen christenen in de Molukken of onder zijn vazallen, dan had de Compagnie er niets te zoeken of te zeggen, was zijn redenering. Naast de levering van kruidnagelen en sago vormde het afschermen van zijn rijk tegen de godsdienstige, politieke en militaire bemoeienis door de Europeanen de essentie van het contract dat zijn zoon sultan Mudafar twee jaar later met de Nederlanders sloot.

3. De contractanten

Het machtsvacuüm dat ontstaan was nadat de Portugezen in 1605 door een vloot onder Van der Haghen's vice-admiraal Cornelis Sebastiaansz. van Tidore waren verjaagd,²⁶⁾ werd opgevuld door de Spanjaarden. In 1606 veroverden die met hulp van een contingent Portugese hulptroepen vanuit Manilla het oude Portugese fort nabij Gammalamma (ook Gamlamo, Gamoe Lamoe, Gamoe Lama, Gam-ma-lamo²⁷⁾) op Ternate, dat op dat moment onderdak bood aan een onderkoopman en twee "gemeenen" van de Compagnie. Vervolgens stichtten of bezetten ze op naburige eilanden enkele vestingen, zoals Gnoffiqua op de noordpunt van Makian. Bij deze gelegenheid werden sultan Saidi Berkat en zijn invloedrijke neef Hamza naar Manilla ontvoerd, waarna Saidi Berkat's elf-jarige zoon Kaicili Mudafar aan de macht kwam. Voor de tweede maal wendde Ternate zich tot de Nederlanders om hulp, waaruit een aantal contracten resulteerde. De eerste twee werden op 26 mei 1607 en in juli 1609 gesloten en omvatten behalve Ternate ook de diaspora-Ternatanen op een reeks van eilanden in de wijde omgeving, tot aan Manado op Noord-Celebes en Mindanao in de Filippijnen aan toe (1607: art. 9),²⁸⁾ op 26 augustus 1609 tekenden ook drie *orang kaya* (hoofden) op West-Ceram en de kapitein van Hitu (Ambon), alle vazallen van Ternate, op last van sultan Mudafar een contract met de Compagnie,²⁹⁾ op 10 december 1609 (bevestigd op 2 december 1612) gevolgd door het sultanaat Bacan, een oude, zij het weinig betrouwbare bondgenoot van Tidore.³⁰⁾ Tenslotte voegden op 26 maart 1611 drie districtshoofden (*sengaji*) van Halmahera, van oudsher vazallen van Ternate, zich bij het nieuwe bondgenootschap, waarna enkele Spaanse forten op het eiland, na enige schermutselingen, in Nederlandse handen overgingen of werden opgegeven.³¹⁾

3.1. "Een eeuwige verbintnisse van vriendschappe, conversatie, handell en commercie"³²⁾

In het algemeen gesproken maakten deze contracten handelsbetrekkingen tussen in geografisch, politiek en cultureel opzicht ver van elkaar verwijderde naties mogelijk. Meer concreet gezien hadden ze dezelfde economisch-militaire strekking als bijvoorbeeld het contract met Johor: in ruil voor bepaalde handelsvoordelen verplichtte de Republiek zich (via de Compagnie) de Ternatanen en alle overige eilanden en kusten die de opperhoogheid van de sultan erkenden bij te staan in hun strijd tegen de Spanjaarden en Portugezen. Eilanden en dorpen die ooit van Ternate waren afgenomen zouden worden teruggegeven. De Ternatanen, rijk geworden van ruim een kwart eeuw vrije handel, zegden toe de kosten van alle militaire inspanningen te betalen en toonden zich bereid de vazallen van de Republiek te worden, waarschijnlijk in de veronderstelling dat zulks slechts inhield het op gezette tijden zenden van een eerbewijs ("sombay"), zoals bijvoorbeeld de vorstin van Patani aan de koning van Siam en deze aan de keizer van China tekenen van onderdanigheid zonden, doch dat ze verder zelfstandig zouden blijven. De Compagnie kreeg het exclusieve recht om de nagelen op te kopen tegen vaste prijzen – wat zelden

26 *Historische beschrijving der reizen*, deel XII, 310-313.

27 Ternataans: gam = vestiging, woonoord; lamo = groot, volgens Coolhaas, "Een Indisch verslag uit 1631", 101.

28 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 50-53, 61-65.

29 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 70-72

30 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 75-78, 99-100.

31 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 92-94.

32 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 65.

realiseerbaar was en dan moest er onderhandeld worden –, en bedong vrijstelling van tol en belasting. Deze regeling, indien gerealiseerd, was het zekerste recept voor winstmaximalisatie op de wereldmarkt. Om haar positie in de Molukken te consolideren, stelde de Compagnie als eis dat Ternate en haar vazallen en bondgenoten geen afzonderlijke vrede of wapenstilstand met de Spanjaarden of Tidorezen, die na de aftocht der Portugezen de zijde van de Spanjaarden hadden gekozen, zouden sluiten. Een struikelblok voor de anti-Spaanse alliantie had misschien het Twaalfjarig Bestand tussen de Republiek en Spanje (1609-1621) kunnen zijn, doch in Azië werd dat genegeerd en de vijandelijkheden tussen beide gingen onverminderd door.³³⁾

Afgezien van deze inperkingen van de Ternataanse vrijheid op het gebied van het “buitenlands beleid” en kruidnagelleveranties, verplichtten de Compagnie en Ternate zich elkaars soevereiniteit en rechtspraak te respecteren en zich niet te bemoeien met de interne aangelegenheden van de ander. De Ternatanen wensten geen terugkeer van Portugese tijden met hun missionarissen, belastingen, rechtspraak, terechtstellingen, ontvoeringen en martelpraktijken.³⁴⁾ Wie van een misdrijf of overtreding verdacht werd en naar het territoir van de andere partij was gevlucht, diende voor berechting aan “sijnen competenten rechter” (i.e. zijn eigen overheid) uitgeleverd te worden. Nederlanders hadden niet zonder meer gezag over Ternatanen en omgekeerd deze niet over Nederlanders: geen islamitisch recht voor Compagniesdienaren, geen Europees recht, scheepsrecht of calvinistische tucht voor de onderdanen van de sultan van Ternate en zijn vazallen en geallieerde vrienden.³⁵⁾

Op het gebied van de godsdienst was men in 1607 misschien wat vaag, doch duidelijk was dat er geen zending onder de Ternatanen bedreven mocht te worden: “In saeken van religie zall niemandt den anderen mogen bespotten offte verhinderen, maer elck leven als hij voor Godt will andtwoorden”, wat later werd aangevuld met de bepalingen 1. dat men elkaars godsdienst diende te respecteren, en 2.

[o]fft geviell, datter eenige Hollanders, Zeelanders etc. wilden bij u loopen om het Moorsch gelooff aen te nemen, zullen gehouden wesen die gewilligh in handen van de Hollanders, Seelanders haer justitie over te leveren, desgel^x soo eenige Ternatanen Christen wilde worden, sullen haer in de justitie van de Ternatanen haer handen leveren.³⁶⁾

In het contract met West-Ceram en Hitu (1609) keerde dit terug als: “Eerstelyk zullen de Christenen Christenen en de Mohammedisten Mohammedisten blyven, doch en zal den een den anderen niet molesteeren”.³⁷⁾ Bacan was een geval apart: godsdienstvrijheid en de vrijheid om van godsdienst te veranderen werden expliciet geformuleerd in het contract uit 1609:

-
- 33 Ook na de vrede van Münster in 1648 bleven de betrekkingen tussen de Spanjaarden en Nederlanders in de Molukken ongemakkelijk. De verstandhouding tussen de Compagnie en Tidore was eveneens gecompliceerd, tot in 1657, na een korte oorlog, de Compagnie er met hulp van Ternate in slaagde een sultan op Tidore benoemd te krijgen, die haar belangen was toegedaan en met wie ze een contract sloot. Heeres, *Corpus Diplomaticum*, II, 102-104. In 1663 vertrokken de Spanjaarden uit de Molukken.
- 34 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 52; zie ook “De Molukken als Spaans-Portugees slagveld, 1500-1600” elders op deze website.
- 35 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 53.
- 36 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 52-53, 64.
- 37 Valentyn, *Ambonsche Zaaken*, I, 33-34.

Belangende het stuck van religie, sullen alle Sijns May^{ts} voorschreven oudersaten, soo van de Mooren als Heijdenen, haer gewillighlijken tot de Christen religie willende begeven, vrijelijck mogen doen sonder dat Sijne Maij^t offte de sijne 't selve in eeniger manieren soude mogen int openbaer offte heymelijck weeren ende sullen ook de gecommiteerde van de H^{ren} Bewinthebberen niet vermogen, de mardijckers offte nieuwe Christenen, die door haer ernstigh versoek begeeren Moors te worden, int selve stuck te verhinderen, maer in sulcken gevalle veranderinge van religie moeten gedoogen.³⁸⁾

Enerzijds weerspiegelde dit het feit dat de Rooms-Katholieke missie op Bacan in het verleden niet zonder succes was geweest; anderzijds hoopte de vorst van Bacan, die met dit contract de kant van Ternate koos in het conflict met Tidore, de ruimte gecreëerd te hebben om de inheemse christenen, voorzover die er nog waren, naar de islam te laten terugkeren, waar te meer kans op was aangezien met de verdrijving van de gehate Spanjaarden van Makian (1608) en Bacan (1609) ook de missie definitief Bacan verliet.³⁹⁾

4. Samenvatting

Het door Ternate gedomineerde bondgenootschap van de Molukse eilanden met de Compagnie, dat tussen 1599 en 1612 tot stand kwam, omvatte een eilandenrijk dat zich uitstreckte van Ternate en delen van Halmahera in het noorden tot Hitu op Ambon in het zuiden. Tezamen met de dispora-Ternatanen op verder weg gelegen eilanden en kusten erkenden de hoofden de sultan als hun opperheer en volgden hem in zijn politiek tegenover de Nederlanders, Tidore en de Iberianen. Aan het eind van het eerste decennium van de 17de eeuw was niet alleen de verdrijving van de Portugezen uit de Molukken een feit, ook was het contractueel-juridische en militaire fundament gelegd, waarop de aanwezigheid der Nederlanders in de Molukken gebouwd werd. Het is onjuist dit decennium af te doen als een periode waarin de vorsten van de Molukken zich aan de Nederlanders “onderwierpen”, zoals de negentiende-eeuwer Roorda van Eysinga in zijn *Handboek* en andere (post-)romantische historici in zijn voetspoor hebben gedaan. De sultan en zijn vazallen beseften dat ze het tegen de Spanjaarden en Portugezen moesten afleggen c.q. hen niet zonder hulp konden verdrijven, en zochten bondgenoten in hun strijd. Ze lieten zich leiden door de noden van het ogenblik en hoopten, niet zonder reden, te kunnen profiteren van de wereldwijde Nederlands-Iberische vijandschap. Voor de Nederlanders diende zich de gelegenheid aan een bruggehoofd in de rijke Molukken te vestigen, waarbij ze zich aanvankelijk voorzichtig hebben opgesteld en hebben nagelaten al te hoge eisen te stellen of hoge schattingen en belastingen op te leggen. Dat ze *nolens volens* ook hun handen staken in het wespennest van de betrekkingen tussen de Molukse vorsten onderling – waar een bondgenoot van Ternate vrijwel automatisch een vijand van Tidore was – was gegeven de onderlinge verhoudingen niet te vermijden.

Nergens blijkt uit de relevante eind-16de- en begin-17de- eeuwse teksten dat de Nederlanders neerkeken op hun nieuwe bondgenoten en zakenpartners. In tegendeel. De contracten met Ternate en onderhorigheden waren in voorzichtige, soms zelfs vage bewoordingen gesteld. Ze dienden wederzijdse belangen en hadden ten doel beide partijen tot voordeel te strekken. Voor zover de omstandigheden het toelieten, hebben de Nederlanders zich ingespannen hun nieuwe vrienden niet voor het hoofd te stoten, terwijl

38 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 76-77.

39 Jacobs, *Documenta Malucensia*, II (1577-1606), 11*, III (1606-1682), 16*-17*.

hun islamitische tegenhangers de verschillen in godsdienst en levenswijze voor lief namen terwille van hun handelsbelangen en bescherming tegen de Iberianen. De Nederlanders hebben in deze beginjaren nog niet geprobeerd de eiland-economieën te controleren, noch via contracten Aziatische, Engelse, Franse, Deense en andere kooplui uit de Molukken te weren. Dat kwam pas in de jaren 1620, toen de Compagnie de teugels verder aanhaalde en de Grote Oost steeds meer in haar economische greep kreeg.⁴⁰⁾

5. Slot

Het is onmiskenbaar dat

1. zich gaande de 17de eeuw in Europa een cultuuromslag heeft voorgedaan, waarbij de laat-Middeleeuwse nieuwsgierigheid naar en verwondering over vreemde volkeren plaats maakten voor gevoelens van culturele en morele superioriteit – de perfecte voedingsbodem voor imperialisme en kolonialisme;
2. de Ternatanen zich niet aan de contracten met de Compagnie gehouden hebben en, als ze de kans kregen, optrokken met Tidore en de Spanjaarden en kruidnagelen leverden aan wie ze maar hebben wilden;
3. het aanvankelijke optimisme dat niets de wederzijdse tolerantie van christenen en islamieten in de weg stond ongegrond bleek;
4. door de “handelsstaatkunde” van de Compagnie de vrijheid en zelfstandigheid der Molukse bevolking het onderspit hebben gedolven;⁴¹⁾
5. de vrije inheemse prauwvaarders, die voor een belangrijk deel de bevoorrading van de eilanders verzorgden, als “ondercruypers vande compies. handel” bestreden werden;⁴²⁾
6. de Nederlanders door hun verbod op het telen van kruidnagelen buiten Ambon (vanaf medio 17de eeuw) de Molukse eilanden van hun natuurlijke rijkdommen beroofd en de bevolking tot armoede veroordeeld hebben.

Dit alles doet aan de *oorspronkelijke* bedoelingen van de contracterende partijen niets af: het aangaan van een zo evenwichtig mogelijk en voor beide zijden bevredigend stelsel van afspraken om a. de Portugezen en Spanjaarden te verdrijven en b. een gegarandeerde afzet van kruidnagelen op de wereldmarkt tegen voor alle betrokkenen zo gunstig mogelijke prijzen mogelijk te maken.

40 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 201.

41 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 211.

42 Coolhaas, “Een Indisch verslag uit 1631”, 106.

Literatuur en bronnen

“Beschrijvinghe van de vijf Moluxsche Eylanden in ’t ghemeyn”, aanhangsel van “Waerachtigh verhael van de Schipvaerd op Oost-Indien ghedaen by de acht Schepen in den jare 1598 van Amsterdam uyt-ghezeylt, onder ’t beleyd van den Admirael Jacob Cornelissoon van Neck, ende Vice-Admirael Wybrand van Warwijck”, in: *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie. Vervatende de voornaemste Reysen, by de Inwoonderen der selver Provincien derwaerts gedaen*. Verzameld door Isaac Commelin. (J. Janssonius, 1646) fol. 1-42

Bois, J.P.I., du, *Vies des Gouverneurs Généraux, avec l’abrégé de l’histoire des etablissemens Hollandois aux Indes Orientales*. Den Haag: Pierre de Hondt, 1763

A Collection of Voyages and Travels, consisting of Authentic Writers in our own Tongue, which have not before been collected in English, or have only been abridged in other Collections etc. Deel II. Londen: T. Osborn, 1745

Coolhaas, W.Ph., “Een Indisch verslag uit 1631, van de hand van Antonio van Diemen”, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*. Deel 65 (1947) 1-237

Fraassen, Ch.F. van, *Ternate, de Molukken en de Indonesische archipel*. 2 Delen. Diss. RU Leiden, 1987

Heeres, J.E. ed., *Corpus Diplomaticum Neerlandico-Indicum: verzameling van politieke contracten en verdere verdragen door de Nederlanders in het Oosten gesloten, van privilegebrieven aan hen verleend, enz.* Deel I (1596-1650). ’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1907

Historische beschryving der reizen. Of nieuwe en volkooime verzameling van de aller-waardigste en zeldzaamste zee- en landtogten, ter ontdekkinge en naspeuringe gedaan, etc., deel XII, Den Haag: Pieter de Hondt, 1757

Historische beschryving der reizen. Of nieuwe en volkome verzameling van de allerwaardigste en zeldzaamste zee- en land-togten, ter ontdekkinge en naspeuringe gedaan etc., deel XIII, Amsterdam: S. Schouten en zoon etc, 1756

“Historische Verhael Vande Reyse gedaen inde Oost-Indien, met 15 Schepen voor Reeckeninghe vande vereenichde Gheoctroyeerde Oost-Indische Compagnie: Onder het beleydt van den Vroomen ende Manhaften Wybrandt van Waerwijck, als Admirael, ende Sebaldt de Weert, als Vice-Admirael. Uit de Nederlanden ghevaeren in den Jare 1602”, in: *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie. Vervatende de voornaemste reysen, by de Inwoonderen der selver Provincien derwaerts gedaen*. Verzameld door Isaac Commelin. J. Janssonius, 1646

Itinerario, Voyage ofte Schipvaert van Jan Huyghen van Linschoten naar Oost ofte Portugaels Indien. Amsterdam: C. Claesz, 1596

Jacobs, H., ed., *Documenta Malucensia*. 3 Delen. Monumenta Historica Societatis Iesu 109 (1974), 119 (1980), 126 (1984). Rome: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1974-1980

“Journael ofte dach-register vande Voyagie, Ghedaen onder het beleydt van den Admiraal Wolfhart Harmansen. Naer de Oost-Indien, in den Jaren 1601. 1602. ende 1603.” in: *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie. Vervatende de voornaemste Reysen, by de Inwoonderen der selver Provincien derwaerts gedaen.* Verzameld door Isaac Commelin. (J. Janssonius, 1646), 1-25

Meilink-Roelofsz, M.A.P., *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago between 1500 and about 1630.* Den Haag: M. Nijhoff, 1962

Morree, P., *Dodo's en galjoenen: De reis van het schip Gelderland naar Oost-Indië, 1601-1603.* Zutphen: Walburg Pers, 2001

“Kort ende waerachtigh verhael van de tweede Schipvaerd by de Hollanders op Ost-Indien ghedaen, onder den Heer Admiraal Iacob van Neck, getogen uyt het Journael van Roelof Roelofsz, vermaender op 't Schip Amsterdam, ende doorgaens uyt andere Schrijvers vermeerderd”, in: *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie. Vervatende de voornaemste reysen, by de Inwoonderen der selver Provincien derwaerts gedaen.* Verzameld door Isaac Commelin. (J. Janssonius, 1646), 1-31

Roorda van Eysinga, P.P., *Handboek der Land- en Volkenkunde, Geschied-, Taal-, Aardrijkskunde van Nederlandsch Indie.* Amsterdam: L. van Bakkenes, 1841

Salmon, Mr., *Modern History: or, the present state of all nations.* Drie delen, deel I, 3de ed. Londen: T. Longman, e.a., 1744

Scammell, G.V., *The World Encompassed. The first European maritime empires c. 800-1650.* University Paperback, 1987

De Tweede Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Jacob Cornelisz. van Neck en Wybrant Warwijck 1598-1600. Journalen, documenten en andere bescheiden, uitgegeven en toegelicht door J. Keuning. V. Tweede stuk. De reis naar Ternate. B. Journaal van Reijer Cornelisz. C. Journaal van Albert ten Haghe, met een overzicht van de ontwikkeling van de kartografie van den Indischen archipel tot het jaar 1598. Den Haag: M. Nijhoff, 1949

Valentyn, Fr., *Oud en Nieuw Oost-Indien---*, *Ambonsche Zaaken,---*. Deel I. Amsterdam: Joannes van Braam e.a., 1724

Voyage de François Pyrard, de Laval. Twee delen, 3de ed.; Parijs: S. Thiboust e.a., 1619

“Waerachtigh verhael van de Schipvaerd op Oost-Indien ghedaen by de acht Schepen in den jare 1598 van Amsterdam uyt-ghezeylt, onder ’t beleyd van den Admirael Jacob Cornelissoon van Neck, ende Vice-Admirael Wybrand van Warwijck: Ghetrocken Vyt het Iournael ofte Dagh-register voor desen daer van ghedruckt, ende door-gaens tot beter onderrechtinghe des Lesers, uyt verscheyden andere Schrijvers verrijckt.” In: *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie. Vervatende de voornaemste Reysen, by de Inwoonderen der selver Provincien derwaerts gedaen*. Verzameld door Isaac Commelin. (J. Janssonius, 1646), fol. 1-42

Wonderlijck Voyagie, By de Hollanders ghedaen, Door de Strate Magalanes, Ende voorts den gantschen klood des Aertbodems om, met vier Schepen: onder den Admirael Olivier van Noort, uytghevaren Anno 1598. Hier achter is by-gevoeght De tweede Voyagie van Iacob van Neck, naer Oost-Indien. Amsterdam: Ioost Hartgers, 1648